

Manisa Kentinde Tarihi Turizm

İsa ÇELİK*

isacelik@mu.edu.tr

Öz

Manisa kenti ilk kuruluşundan günümüze sürekli yerleşme mekânı olmasını, sahip olduğu coğrafi yapısına borçludur. Manisa Saruhan Oğullarının başkenti olması ve Osmanlılar döneminde de şehzadelerin yetiştirdiği yer (şehzadeler şehri) olması sebebiyle, Türk-İslam eserleri bakımından Ege Bölgesi'nin en zengin kentidir.

Kültür turizmi ve bu turizm çeşidine bağlı olarak "tarihi turizm" son yılların en önemli turizm faaliyeti olmuştur. Turizmin niteliğinin artırılması ve bu yolla ülkemizin tanıtımı, en etkin tarihi turizm ile mümkündür. Anadolu'nun Manisa gibi şehirlerin tarihi turizme açılıp, bu adla tanıtılmaları durumunda ülkemizde turizmin daha nitelikli yüzü ile karşılanacaktır.

Bu çalışmanın amacı, mekânın tarihi gelişimi, tarihi yapıları etkileyen faktörler, kentin tarihi dokusu, tarihi yapıların mekânsal dağılımını ve tarihi varlığı koruma ve kullanım bağlamında coğrafi bir perspektifle kentin turizmini ortaya koymaktır. Çalışma bir alan araştırması olup, bu incelememizde coğrafi yöntem kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Manisa, Tarihi Turizm

Historical Tourism at Manisa

Abstract

From the time of its first establishment to these days, the province Manisa has become a constant residence place thanks to its geographical location. Because of the fact that Manisa is the capital of "Saruhansans" and being a place to educate Sultan's sons in times of Ottomans it is the richest city of Turkish-Islamic monuments.

Cultural tourist mand in according to "the historical tourism" has become the most significant touristic activity in recent years. With the increasing quality of tourism and the advertisement of our country are effectively possible with historical tourism. Exposing Anotilian cities like Manisa to historical tourism and advertising them will enable us to meet more qualified facts of tourism in our country.

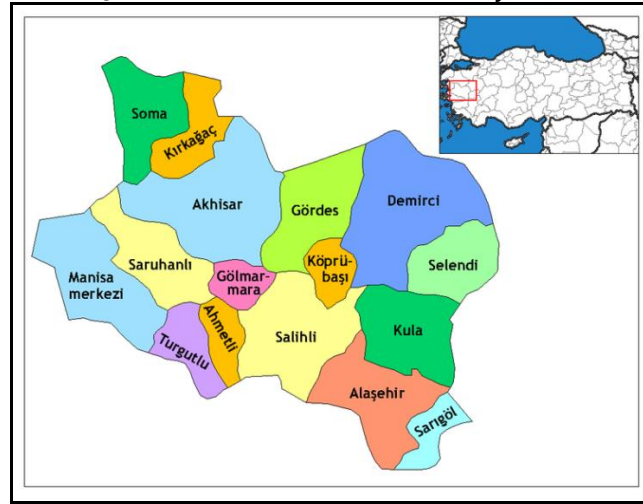
The aim of this study is to reveal this historical tourism of the city form a geographical perspective in terms of its historical development, the factors affecting historical monuments, the historical structure of the city, the local distribution of historical remains and both the protection and the usage of historical possessions. This study is a kind of branch research and geographical methodology is used in academic work.

Keywords: Manisa, Historical Tourism

1-YERLEŞMENİN TARİHÇESİ ve TARİHİ TURİZMLE İLİŞKİSİ:

Manisa Ege Bölgesinin aşağı Gediz yöresi içerisine, eski adı Spiylos olan SipilDağı'nın eteğinde, kentsel niteliğini antik dönemden günümüze kadar korumuş kentlerimizden biridir. Kent Manisa dağının kuzey yamacına kurulmuştur. Dağın eteğine ve ovaya doğru yayılmıştır (Şekil 1). Kentin burada gelişmesinin nedeni; dağ yamacını burada sel yataklarıyla yerleşmeye ve kale kurmaya elverişli yer hazırlanması, Akhisar Ovasına açılmış olması ve burada düğümlenen yollarla,şehrin biraz batısında Sabuncu Belini aşmak üzere dağa tırmanarak İzmir körfezine ulaşması, şehrin coğrafi konumundan kaynaklanan gelişme nedenleridir. (Dorkot vd.1995: 42)

Şekil 1: Manisa Kenti Lokasyonu

Spiylos dağı (Sipil Dağı, Manisa Dağı) eteğinde bulunan ve geniş alüvyonlu bir ovaya bakan "Magnesia"(Manisa) şehrikısa bir müddet kaldığıLidya hâkimiyetinden bolluk ve zenginliğe kavuşmuştur. (Dorkot, 1998: 289)Lidya kralı Kroisos' un M.Ö. 546'da Pers kralı II.Kyrosa mağlup olması üzerine I.Pers Satraplığına dâhil edilen Magnesia, Persler tarafından yapılan "Kral Yolu" na yakın bulunması sebebiylebu dönemde ekonomik ve ticari yönden gelişme göstermiştir. (Emece, 1989: 15)Fakat günümüzde Manisa kentmerkezinde Lidyalılara ait herhangi bir maddi kültür kalıntısı bulunmamaktadır. İç kalenin, bazı kaynaklardaLidyalılar tarafından yapıldığı bildirilmektedir. Fakat günümüzde iç kaleden herhangi bir iz yoktur. Antalis, Sipylos ve ilk Manisa olan Palai Magnesia adındaki bu üç

kentin bütün izlerini ve kalıntıları Yarık Kaya ile bu günkü Manisa arasındaki 7-8 km'lik sahada ve yer altında arkeolojik kazılar yapılabilirse, şehrin ilk olarak kimler tarafından kurulduğuna dair bilgilere net olarak ulaşılacaktır.

M.Ö. 334'te Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'yageçen Makedonya Kralı İskender,Anadolu'da yaygın bir egemenlik kuran Pers ordusunuGranikos Çayı (Biga Çayı)yakınlarında mağlup eder. Daha sonra Perslerin Batı Anadolu'da Satraplık Merkezi olan Sardes düşer. (Mansel, 1995: 466) Magnesia İskender'in hâkimiyetinden sonra M.Ö 281'de bütün Küçük Asya ile birlikte I.Selevkosların hâkimiyetinegirmiştir. Kent merkezinde bu dönemlerden kalma herhangi bir eser yoktur.

Romalılar M.Ö. 190'da Magnesiayakınlarındakisavaşta(Magnesiya Savaşı) III. Antiokhos'u mağlup edince, şehir halkın kendi rızasıyla Roma hâkimiyetine geçmiştir (Akait, 1983: 104). Strabon "Coğrafya" adlı kitabında, "bizim zamanımızda Spiylos Dağının eteğinde bulunan Magnesia kenti ve Sardes birçok yerdeki en ünlü benzerleri gibi depremlerle yıkılmış."Olduğunu anlatır. (Pekmen, 1972: 81). Şehir imparator Tibery tarafından yeniden ihya edilmiştir. İmparator Claudius (M.Ö. 41-45) zamanında şehir yakınlarında bir su seti, Gediz Nehri civarındaki bir köyün etrafına bir su kemeri yapılmış, ayrıca Magnesia-Spiylos yolu tamir olmuştur (Emece, 1989: 16). Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması ile Magnesi, Doğu roma İmparatorluğu'na bağlı şehirlerden biri olmuştur. Bizanslılar devrinde piskoposluk haline gelmiştir. Latinlerin XII. Asır başlarında İstanbul'a hâkim oldukları devirde ise. İznik İmparatoru Dukas, Latinlerle yaptığı mücadele esnasında uzun müddet Magnesia'da ikamet etmiştir. Böylece şehir, Bizans'ın son zamanına doğru Batı Anadolu'nun en büyük merkezlerinden biri olmuştur(Pektaş, 1960: 124). Ancak, 1701'den beri Anadolu'ya hâkim olmaya başlayan Türklerin bu ülkeyi yurt edinmeleri, Batı Anadolu bölgesindeki diğer Bizans şehirleri gibi Magnesia'nın da kaderini değiştirecektir (Emece, 1989: 17) . Kent merkezinde Bizanslılar döneminden kalma "Dış Kale" olarak bilinen, yer yer izlenebilen sur duvarları ve birkaç kule parçası günümüze kadar gelebilmiştir.

Tarihi turizme konu olan yapıların tamamı Beylikler ve Osmanlı döneminden kalma eserlerdir. Bu dönem 1305'de Manisa mın-tıkasına yayılarak fütühat yapan Saruhan oğullarıyla başlar. Saruhan Bey Türklerin Leşkeri ili dedikleri (Laşka ili) vilayetinin merkezi olan Manisa'yı 1313'te alarak denize doğru hududunu genişletti ve bu suretle hemen hemen eski Lidya'ya sahip oldu. (Uzun çarşılı, 1988: 84) Yeni sahiplerininlisanına uygun olarak "Magnesia" şeklinde telaffuz değişikliğine uğrayan şehre, daha sonra "Manisa" ismi verilmiştir. Saruhan Bey zamanında Manisa hemen hemen tamamen Türkleşmiş, şehrin çehresi değişmeye ve yeni sahiplerinin engin medeniyeti hâkim olmaya başlamıştır. Sur dışın-

da ilk yerleşmeler bu dönemde, İlyas Bey Mescidinin yapılmasıyla başlar.İshak Çelebi döneminde ise yoğunluk kazanır. Bu dönemde yapılan Ulu Camii ve Külliyesi bu çekirdek etrafında gelişir.

Manisa ve çevresinin kati olarak Osmanlı idaresine geçmesi 1412 yılında Çelebi Mehmet devrinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı hâkimiyetine geçen yerlerde devlet otoritesinin kuvvetle yerleşmesi için hususiyetle ilhak edilen ve umumiyetle "Sancağ" haine getirilen eski beyliklerin merkezlerine çok defa haneden mensubu şehzadeler tayin olunmakta idi. Önemini koruyan başlıca şehzade sancağı olan yerler: Kütahya, Amasya, Konya veLisanına uygun olarak adı "Magnesia, Magnisa" şeklinde talafuz değişikliğine uğrayan şehre daha sonra "Manisa" ismi verilmiştir. Manisa'dır Ancak XVI. Asrın yarısından itibaren Amasya'nın önemini kaybetmesiyle Manisa diğer şehirlerin önüne geçmiştir. Manisa bilhassa bu asırda, iktisadi bakımından müsait şartlara sahip ve İstanbul'a olan yakınlığı sebebiyle tercih edilmiştir. Böylece Manisa, XVI. Asırdan günümüze kadar "Şehzadeler Şehrin" olarak önem kazanmıştır, adeta ikinci bir payitaht vasfına haiz olmuştur. (Emecen, 1989: 27) Manisa'da birçok şehzade görev yapmıştır.

Bu şehzadelerden padişahlık yapanlar: Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III.Murat, III. Mahmut ve Manisa'da doğan Mustafa'dır.

Bu bakımdan Manisa söz konusu dönemde, ikinci bir siyasi merkez olmuştur.

Fatih Sultan Mehmet ve bundan sonra gelen şehzadeleri okutmak için Manisa'ya birçok hoca ve âlim gelmiştir. Bundan dolayı cami ve medrese sayısı artmıştır ve Manisa büyük bir kültür merkezi olmuştur.(Acun, 1999: 12)

2-TARİHİ MEKÂNLAR

a.Tarihi Yapılar: Manisa öncelikle Saruhanoğulları tarafından imar edilmiştir. Anadolu'daki Beylikler dönemi yapılarının özgün örnekleri Manisa'da bulunmaktadır. Beylikler döneminden sonra Manisa XVI.asrın sonlarına kadar şehzadeler şehri olarak ikinci bir siyasi

merkez olması nedeniyle Osmanlı döneminde ait, farklı fonksiyonlara sahip birçok tarihi yapı bulunmaktadır.

Fotoğraf 1: Saruhanoğulları döneminin ilk yapılarından Ulu Camii ve Külliyesi

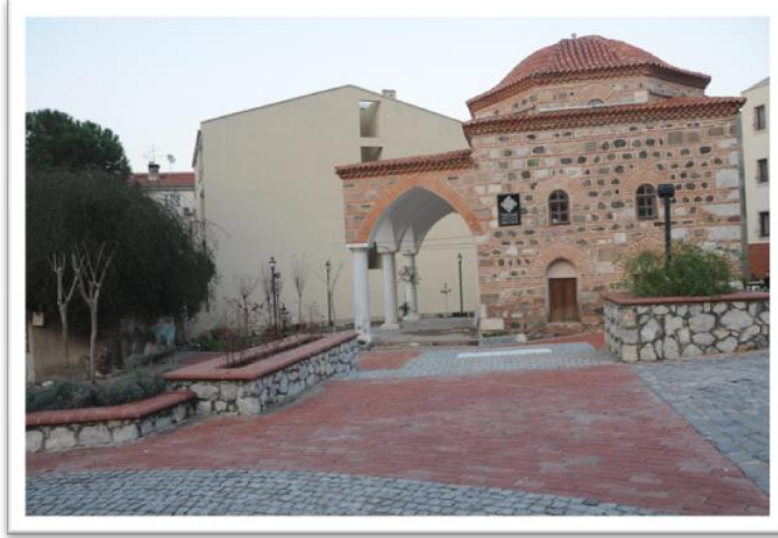
Beylikler ve Osmanlı döneminde yapılaşan Manisa "tarihi şehir" kimliği ile anılabilecek Anadolu'daki önemli kentlerden birisidir. Özellikle anıtsal özellik taşıyan yapıların bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Manisa'da bulunan tarihi yapılar cami ve mescitler, medreseler, tekke ve zaviyeler, türbeler, askeriyapılar, sivil yapılar, sosyal yapılar, ticari yapılar, hamamlar, sıbyan mektebi, kütüphane ve çeşmelerden ibarettir.

Fotoğraf 2: 1583-1592 Yılları arasında yapılan, Klasik Osmanlı mimarisinin en zarif örneklerinden birini oluşturan Muradiye Camii

Manisa kent merkezinde Saruhanoğulları döneminden kalma 6 camii ve mescit, Osmanlılar döneminden kalma 30 adet cami ve külliye şeklinde inşa edilmiştir. Bunlar; Ulu Camii (Fotoğraf 1),

Sultan Camii, İvaz Paşa Camii, Hatuniye Camii, Muradiye Camii (Fotoğraf 2), Dilşikar Camii, Hüsrev Ağa Camii ve külliyeleridir. Tarihi kentte bulunan medrese sayısı 5'tir. Bunlardan; Ulu Cami Medresesi Saruhoğulları döneminden. Sinan Bey, Sultan Muradiye ve Velet Bey Medreseler Osmanlı döneminden kalmaz. Yörede Tekke ve Zaviyede olarak ise 5 tarihi yapı bulunmaktadır. Bunlardan Mevlevihane ve Seyit Hoca tekkesi Saruhoğulları dönemine, Yiğitbaşı, Kabak ve Rufai tekkeleri ise Osmanlı dönemine aittir.

Fotoğraf 3: Günümüzde restorasyonu yapılarak Mevlana Derneği olarak kullanılan Kabak Tekkesi

Fotoğraf 4: Uzun yıllar Eskiciler Çarşısı (Bit Pazarı) olarak kullanıldıktan sonra günümüzde restorasyon aşamasında olan Rum Mehmet Paşa Bedesteni

Bugün tekke zaviyeler ya terk edilmiş, ya da tamamen yeniden inşa edilmiştir, ya da şahıs mülkiyetine geçmiştir. Kentte bulunan türbe sayısı ise 12 olup bunlardan 4'ü Saruhoğulları, 8'i ise Osmanlı dönemine aittir. Türbelerin büyük bir bölümü ziyarete açık olup 4'ü metruk halde bulunmaktadır. Bu türbelerden İshak Çelebi Türbesi, Yedi Kızlar Türbesi, Tezveren Dede Türbesi, Yirmi İki Sultan Türbesi, Avni Ali Türbesi ve Revak Sultan Türbeleri ziyarete açık türbelerdir. Manisa kent merkezinde askeri mimari olarak kale olarak inşa edilmiş, iç kaleden iz kalmamıştır. Dış kale ise yer

yer takip edilebilir. Bizanslar döneminden kalmaz. Sosyal yapı olarak tasnif edilebilen Hafsa Sultan Darüşşifası ve Muradiye imareti Osmanlı döneminden kalma yapılardır.

Merkezi otoritenin kuvvetlenmesi ile yollar üzerini şehir hanları ve bedestenlere bırakılmıştır. Bu gibi ticari kuruluşlar şehri merkezinde en büyük (Ulu) caminin çevresinde toplanmıştır. Manisa'da tarihi ticari kuruluşlar şehrin merkezinde Hatuniye, Muradiye ve Sultan camileri arasında yer alır. Bunlar; Kurşunlu Han, Yeni Han ve Rum Mehmet Paşa Bedestenidir. Manisa merkezde Saruhanoğulları döneminden kalma iki (Dere ve Çukur), Osmanlı döneminden kalma ise altı (Alaca, Cumhuriyet ve Dilşikar) Hamam bulunur. Kent merkezinden günümüze ulaşabilen altı Sıbyan Mektebi bulunmaktadır. Osmanlı mimarisinde bilinen ilk Sıbyan Mektebi örneği İstanbul'da Şeyhülislam Zembili Ali Efendi kızı adına yapılan sitti Hatun sıbyan mektebidir. Kentte bulunan kütüphaneler ise Çeşnigir ve Muradiye kütüphaneleridir. Manisa kenti, coğrafi konumu sebebiyle bol su kaynaklarına sahip olması, bünyesinde birçok tarihi çeşmenin bulunmasına neden olmuştur. Çeşmelere su, pişmiş toprak künklerle sağlanmıştır. Kentte bulunan çeşmelerin tamamına yakını Osmanlı döneminden kalma olup, günümüze ulaşabilmiş 37 çeşme bulunmaktadır.

b.Tarihi Konutlar ve Sivil Mimarisi:

Genellikle 19. Yüzyıl sonlarına ve 20.yüzyıl başlarında inşa edilen Manisa kent merkezinde bulunan tarihi yapılar, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından kayıt altına alınmış olup, sayıları, 116'dır Bu yapılar farklı fonksiyonlara sahip olup 86'sı dükkân olarak kayıtlarda geçmektedir. Diğerleri ise, Hükümet Konağı, Halk Evi, Ziraat Bankası, Vali Konağı, Kitap Sarayı, Askeri Hastane, Borsa Kahvesi, otel, Tekel İdare binası, Şehir Kulübü, Akıl Hastanesi, İsmet İnönü Kız Meslek Lisesi, Adliye, İstasyon Binası, Ticaret Borsası Binası, Kur'an Kursu Binası, Verem Savaş Dispanseri, Kahvehane ve Kooperatif Binası Başlıca Manisa'da sivil tarihi yapılardır. Manisa'da tespit edilen 116 sivil yapının mahallelere göre dağılımına baktığımızda en fazla yapı Çarşı Mahal-

lesinde (45 adet) ve I. Anafartalar Mahallesi'nde (39 adet). Yapıların diğer diğer mahallelere dağılımı ise Ege'de 9, Şehitlerde 2, Akıncılar, Dilşikar, Akmescit. Utku ve Yarhasanlarda birer adet sivil tarihi yapı bulunmaktadır.

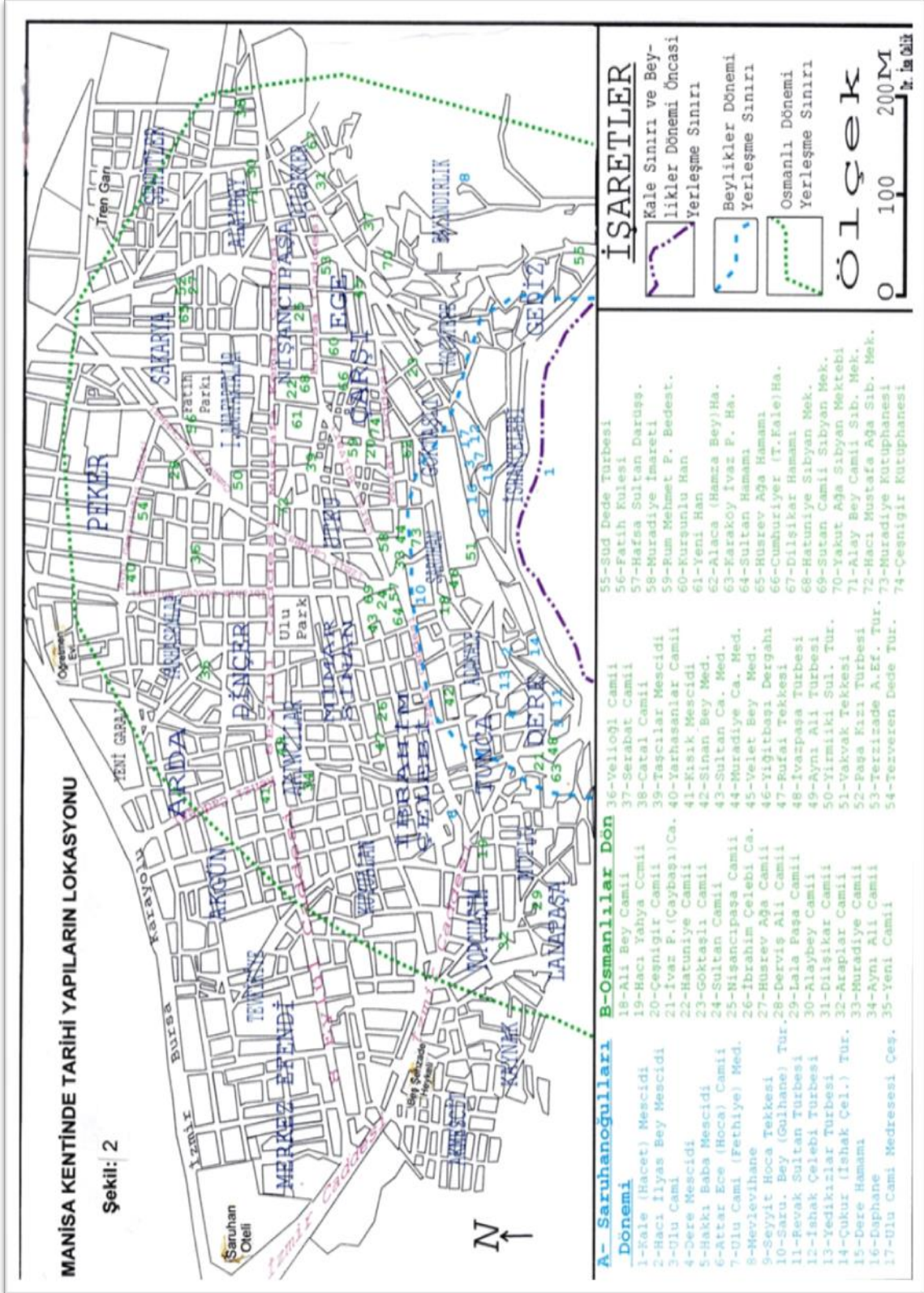
3- TARİHİ YAPILARIN MEKÂNSAL DAĞILIMI:

Manisa kenti, Saruhanoğulları Beyliği'nin merkezini oluşturduğu ve kente dönüştürdüğü 11.yy sonrasında yavaş yavaş sur dışına doğru gelişmiştir. Kale içinin Beylikler döneminde kullanıldığını gösteren en önemli işaretler, bugünde dış kale sınırları içinde halen Kale (Hacet) Mescidi ve bu dönem seramiklerinin bu alanda, yoğun şekilde bulunmasından anlaşılır.

Manisa Saruhanoğulları döneminde, doğu-batı istikametinde gelişmiştir. O dönemde şehrin dini mimarisi içerisinde plan itibarıyla önemli bir yere sahip olan Ulu Cami ve Külliyesi kentin gelişiminde "merkez" olma özelliğine sahiptir. Bu gün varlığını sürdüren Saruhanoğulları döneminin taşınmaz kültür varlıklarının bulunduğu alan, doğuda Tabakhane Deresi, batıda ise Çaybaşı Deresi ile sınırlanan ve Topkale yamacı üzerinde, surların hemen önünde geçen bu hat üzerinde bu güne kadar varlığını sürdüren 17 dini ve sivil mimari örnekleri bulunmaktadır (Şekil 2).

Osmanlı döneminde, zamanla artan nüfus yanında, Coğrafi konumun Gediz Ovası'nın yerleşime uygun olması, kentin Spil Dağından ovaya gelişmesine neden olmuştur. Osmanlı dönemi kent merkezi, Saruhanoğulları'ndan farklı olarak, Sultan Camii çevresidir. Manisa kentindeki Osmanlı kültür mirasını oluşturan yapılar, ayrı ayrı ele alınarak Osmanlı dönemi kent dokusunun sınırları ortaya koyabilir. Doğuda Alaybey Mahallesi batıda Karaköy Mahallesi'nden geçen Çaybaşı Deresinin batı tarafı, güneyde Saruhanoğulları döneminin kuzey sınırlarına ve kuzeyde ise en

fazla istasyon binasının olduğu bölgeye kadar götürmek mümkündür (Şekil 2).

Klasik Osmanlı döneminin önemi yapıları olan Sultan Camii, Muradiye Camii, Ayn-i Ali Camii, Hatuniye Camii ve külliyesi ile Yeni Han ve Kurşunlu Han gibi yapılar bu gün de şehrin merkezinde bulunuyorlardı. Bunun yanında Ortaçağ ve Yakınçağ seyyahlarının vurguyla bahsettiği Saray-ı Amire'de kent merkezinin önemli yapıları arasındaydı. Fatih Parkı ve Kızılay Binasının bulunduğu yerde Yükselen Sarayın bahçeleri ise istasyonun bulunduğu bölgeye kadar yayılıyordu. Ancak istasyon bölgesi arkasında bulunan Kuşlubahçe Mahallesi'nin bulunduğu sahada erken Osmanlı döneminde, bahçe ve tarlalar dışında bir iskân ve kullanımdan bahsetmek zordur (Gülsün vd. 2004: 11).

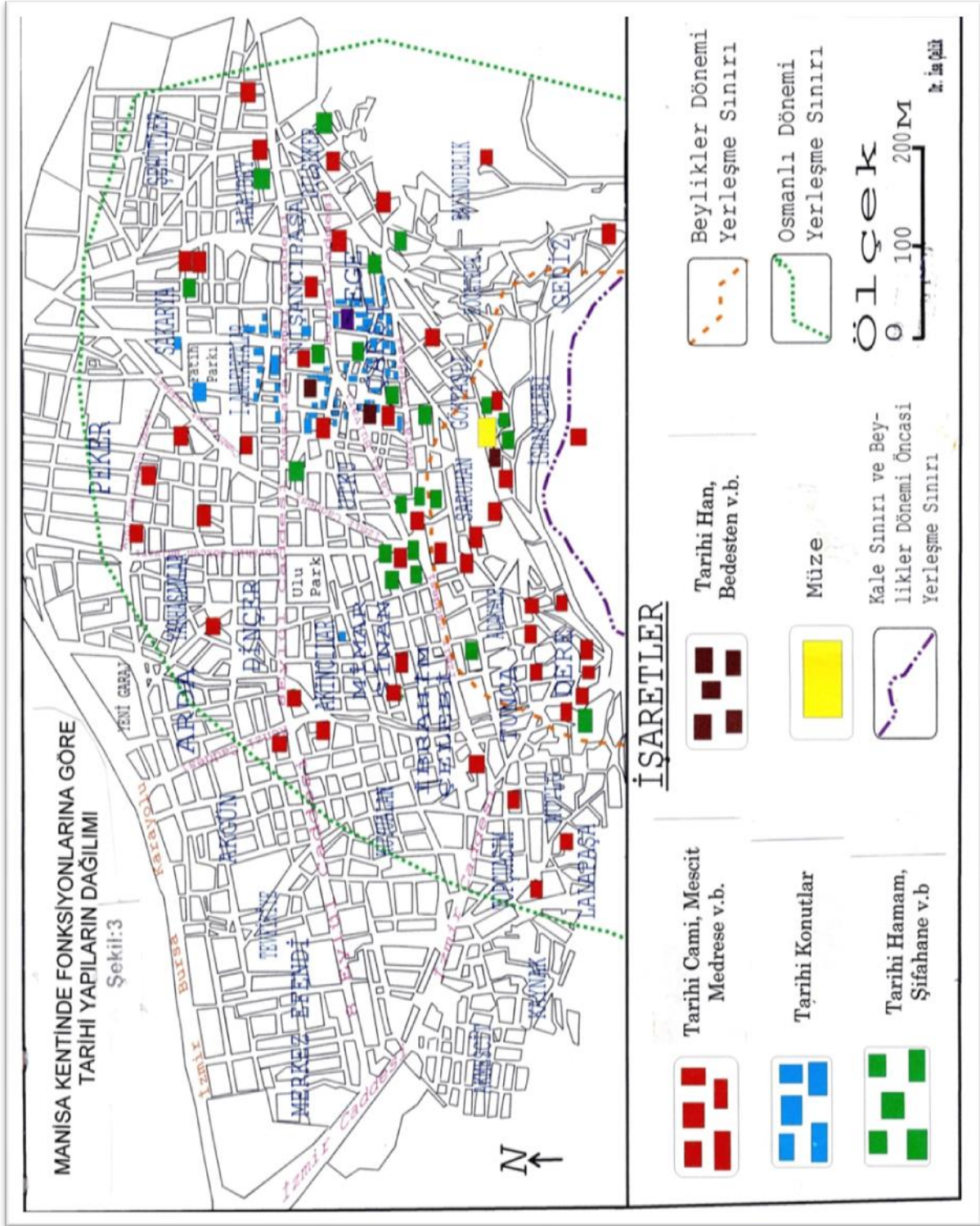
Türk-İslam döneminde ovaya doğru yayılan Manisa kentinde tasarı, birbirinden kopmadan süre gelmiştir. Bu da yaklaşık bin senelik bir periyotta kentin belli bir alanında, belli bir kentsel gelenekle gelişim gösterdiğini ortaya koymuştur. Daha doğru bir deyişle, kent yakın zamana kadar Topkale üzerindeki yamaçtan vazgeçmemiş, her dönem kenti, önceki dönemlerde kullanılmış olan alanları yeniden değerlendirilmiştir. Ancak her kültür, kendi kent merkezini oluşturarak, önceki dönemden kalan kent dokusunu zamanla "kenar mahallelerde" bırakmıştır. Bugün Manisa'nın üç ayrı kent merkezi vardır. İlk merkez hemen kalenin kuzeyinde Ulu Camii çevresi, bu gün de kullanılmakta ama kent merkezi değildir. Üçüncüsü ise Osmanlı Devleti döneminde kullanılan alandır ki bu alan bugünde de kent merkezidir.

4- TARİHİ YAPILARDA DEĞİŞEN FONKSİYONLAR:

Manisa da bulunan yapıların fonksiyonlarına göre dağılımına baktığımızda en fazla dini fonksiyonlu yapılar bulunmaktadır. Daha sonra ise sosyal, sivil ve ticari fonksiyonu yerine getiren yapıların yaygın olduğunu görmekteyiz (Şekil 3) Tarihi yapıların dini

fonksiyonda olanların dışında, bu gün fonksiyonları hemen hemen, doğal olarak tamamı değişime uğramıştır. Manisa'da fonksiyonu dışında kullanılan başlıca yapılar: Kurşunlu Han (Öğrenci Yurdu) Molla Şaban Sıbyan Mektebi (Ege Belediyeler Birliği Binası), Hatuniye Sıbyan Mektebi (Manisa'yı, Mesiri Tanıtma ve Turizm Derneği Binası), Hatuniye Sıbyan Mektebi (Diyanet kitap satış bürosu), Hafısa Sultan Sıbyan Mektebi (Kur'an kursu), Ulu Cami Medresesi (Kur'an kursu), Muradiye Medresesi ve imareti (Müze). Sinan Bey Medresesi (Otantik Türk Kültürüne uygun ahşap altın ve gümüş işletmeciliği yapılan yer), Rum Mehmet Paşa Bedesteni (Eskiciler Çarşısı diğer adıyla bitpazarı) (Fotoğraf 4), olarak kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi birçok tarihi yapı, yapılaş fonksiyonunun dışında kullanılmaktadır. Türk kültürüne uygun otel, sıbyan mektebi ve medreseler, ilkokul ve anaokulu, konutlar, sanat evi hamamlar yine eski fonksiyonuna uygun Osmanlı hamamı olarak kullanılabilir. Hacı Hüseyin Ağa hamamı aslına bağlı kalınarak yenilenip, otantik Türk kültürüne uygun lokanta olarak kullanmak için girişimde bulunmuş ancak bir türlü gerekli izinleri alıp, yapı restore edilip bu amaçla kullanıma açılmıştır.

Manisa merkezde günümüzde metruk halde bulunan yapılar, yapılaş fonksiyonlarına uygun veya tarihimekânı bozmadan benzer ve farklı fonksiyonlarda kullanılmak için, restore edilebilmeleri durumunda, söz konusu yapıları yaşatmak ve korumak mümkün olabilecektir. Aksi halde terk edilmişlik çoğu kez yok olmakla sonuçlanmaktadır.

5- TARİHİ TURİZMİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER:

a.Kentleşme: Manisa tarihi yapılarıyla sivil yapılarıyla meyden, sokak ve diğer tarihi doku unsurlarıyla 1970'li yıllara kadar, tarihi dokunun varlığından bahsedebileceğimiz bir

kentimizdi. Tarihi kentlerde yaşamını sürdüren korunmuş bir eski bölge ve birde yeni gelişmiş ve gelişmekte olan yerleşim alanları olması gerekir. Bu bölgeler düzgün bir şekilde yaşamlarını sürdürürler. Koruma planları da, yeni gelişmelerin eski kentin ortadan kaldırılmasını önler. 1922'de geriye çekilen, Yunan işgal Ordusu'nun kundaklanmasıyla büyük bir bölümü yıkılan Manisa, bölgenin İzmir'den sonra en büyük kentiydi. Kent yüzyıllardan beri Anadolu kent dokusuna uygun olarak yapılmıştır. Manisa yeniden kurulurken, çağdaş bir plan öngörürdü. Bu amaçla savaştan kısa bir süre sonra, mühendis Seyfettin Bey ve Ortakları Ziya ve Akif Beyler, Türk imar ve inşaat şirketini kurdular. Bu şirket 29 Kasım 1922'de imzalanan bir sözleşme çerçevesinde imar planı çalışmalarına başladı. Yeni planda, yanmayan kenar mahallelerdeki tek katlı küçük kerpiç evlerin ilerde kaldırılması öngörülerek, tarihsel doku göz önüne alınmadan yerleşme alanı tümüyle yeniden planlandı. Plan 1923'de yürürlüğe girdi. Ancak projede tadilatların ardı arkası kesilmedi. 123'ü aşkın değişiklik yapılarak uygulamaya çalışıldı. Buna rağmen kentteki denetimsiz yapılaşma önlenememiştir. İmar ve yıkma neredeyse kardeş kavramlar gibi yorumlanarak yol açma, park yapma ve yapılaşmayla kentin eski silüetini yok ederek çarpık bir kentleşme ortaya konulmuştur. Halbuki yıkma yerine koruma bugünkü çağdaş mimarlık ve şehirciliğin temel ilkesidir.

Koruma denince kuşkusuz, müzeye koyar gibi koruma anlaşılmaz. Koruma, dokunmama veya dokundurmama demek değildir. Zira böyle bir koruma anlayışının neticesi, pek çok örneğini gördüğümüz neticesi, pek çok örneğini gördüğümüz yapılarda olduğu gibi, bir terk edilmişlik ve yıkımdır. Manisa'da bütün bir koruma tavrı geliştirilemediği için tarihi mekânın yapıları muhafaza edilmemiştir. Ancak tek tek tarihi eserlerin veya sil mimarinin korunması kısmen gerçekleştirilebilmiştir. Buda kuşkusuz saygı duyulacak bir davranıştır.

Manisa'nın ilk yerleşme çekirdeğini oluşturan kale içi dışında tüm tarihi yapılarının bulunduğu mekânlar yanlış kentleşmeye ma-

ruz kalmıştır. Bugüne kadar yanlış yapılaşmanın tarihi kent mekânına verdiği zararkuşkusuz çok fazladır. Ama bunun yanında kentin mevcut tarihi yapıları ve tarihi görünümü ile ilgili yapılabilecekler tamamen tükenmiş değildir. Öncelikle şehrin tarihi çekirdeğini oluşturan İshak Çelebi, Dere Adakale, Göktaşlı, Saruhan, Çarşı ve Mimar Sinan mahallelerinde yapılaşma tamamen durdurulmalıdır. Bu alan mevcut imar planı koruma altına alınmıştır. Aslında bu bahsi geçen tarihi eserin yoğun olarak bulunduğu alan, Manisa'nın imara açılan diğer bölgelerine oranlandığında çok küçük bir alanı oluşturmakta olup yeni kurulan bir mahallenin dörtte birine karşılık gelecek kadar, küçük bir alanı kapsamaktadır.

Manisa Belediyesinin son yıllarda uyguladığı ve takdirle karşıladığımız tarihi yapıların etrafını açma çalışmaları sürdürülmelidir. Bunun yanında özellikle Çarşı ve Anafartalar Mahallesi içinde bulunan iki katlı tipik iş yerlerinin günümüzde orta ve kırsal gelir guruplarına hizmet veren geleneksel eski çarşı merkezi olarak işlevini sürdürmesi sağlanmalıdır.

Günümüzde Manisa kent merkezinde Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü'nün kayıtlarına göre koruma altına alınan 102 tarihi yapı, 116 adette sivil yapı bulunmaktadır. Tarihi yapıların mahallelere göre dağılımına gelince; İshak Çelebi 8, Çarşı 8, Dere 5, Saruhan 4, Mimar Sinan, Mutlu, Göktaşlı, İbrahim Çelebi ve Dilşikar mahallelerinde 3'er ve Osmanlı Dönemi yerleşme sınırı içerisinde kalan diğer mahallelerde ise ikişer ve birer tarihi yapıların birkaç mahallede toplu, diğerlerinde ise yaklaşık 30 mahalleye yayılmıştır. Osmanlı Dönemi yerleşme sınırı içerisinde günümüze ulaşabilen yapılarıdır. Bu yapılar genelde cami, mescit, han hamam, mektep, medrese ve çeşmelerden oluşmaktadır. Bunlar Osmanlı şehrin varlık sebebi yapılar anıtsal özellik taşıdıkları için kısmende olsa günümüze kadar gelebilmişlerdir. Tarihi yapıların etrafındaki mahalleyi oluşturan diğer sivil yapılar, Dumlupınar Meydan Muharebesinin zaferle sonuçlanması üzerine İzmir'e doğru kaçan Yunanlılar ve yerli Rumlar kenti ateşe vermiş, günlerce süren bu büyük yangında tarihin Manisa'ya kazan-

dırdığı büyük kültürel mirasın önemli bir kısmı yok olmuştur.

Tarihi yapıların en yoğun bulunduğu alan, Beylikler dönemi şehrin nüvesini oluşturan oluşturan İshak Çelebi (8) ve Dere (5) Osmanlı dönemi şehrin nüvesini oluşturan Çarşı (8), Mimar Sinan (4) ve Saruhan (4) Mahalleridir (Şekil 2).

b.Sanayi Faaliyetleri: Manisa'nın tarihi dokusunun mekânsal değişiminde kentin coğrafi konum ve yapısına bağlı olarak gelişen sanayi ve ticari faaliyetler, önemli rol oynamıştır. Anadolu'da 1966'da işletmeye ilk açılan demir yolu güzergâhı İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattıdır. Anadolu'da Manisa demiryolunun ulaştığı ilk kent olması, 1950'li yıllarda Soma (Termik) ve demir köprü (hidroelektrik) Santralleri'nin hizmete girmesi, 1970 yılında hizmete giren organize sanayi bölgesi, Manisa'nın nüfusunu hızla arttırmıştır. Bütün bu faktörler çok hızlı bir kentleşmeye neden olmuştur. Ulaşım olanakları uygun değer seviyede kente bulunması makineye bağlı tarımsal gelişmeyi arttırmış bunun yanında geleneksel sanayiden modern sanayi faaliyetlerine bağlı yapılaşmayı arttırarak kentin yerleşme dokusunu hızlı bir şekilde değiştirmiştir. Böylece çok katlı apartmanlar ve otomobiller için genişletilen yollar kentsel mekânın büyük ölçüde değişmesine yol olmasına neden olmuştur.

c.Tarihi Yapı ve Mekânlarda Restorasyon:

Birçok tarihi yapı zaman zaman yapılan restorasyonlarla günümüze kadar gelebilmiştir. Yapıların zamanla doğal ve beşeri faktörlerden dolayı yaşlanıp yıpranmaları kaçınılmazdır. Restorasyon yapmada tarihi yapılar arasında en büyük sorun yapının aslına uygun ve mimari özelliğini en asgari ölçüde olumsuz etkileyecek tarzda yapılabilmek olmasında. Manisa'da Vakıflar Şube Müdürlüğü'nün verdiği bilgiye göre günümüzde restore edilmekte olan tarihi yapı yoktur. Kentte acil restore edilmesi gereken birçok tarihi yapı bulunmaktadır.

Bunların başlıcaları: Seyit Hoca Tekke'si Kabak Tekkesi, Çukur Hamam, Gülgün Hatun Hamam'ı, Dilşikar Hatun Hamam'ı, Hüsrev Ağa Hamam'ı, Hüsrev Ağa Hazire'si içerisinde bir türbe, Revak Sultan Türbe'si, Vakvak Tekke'si ve Ahmet Dede Türbesi'dir. Bir metruk yapılarından Kabak Tekkesi (Fotoğraf 3) 1940'lı yıllarda satışı yapılmış şahıs mülkiyetinde bulunmaktadır. Bu durum restorasyonda ayrı bir zorluk oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi Manisa'da yok olma tehlikesi ile yüzyüze olan birçok metruk yapı bulunmasına rağmen bu yapılarından hiçbiri yenilenme programına bile alınmamış olması şehrin tarihi turizm potansiyeli ve mevcut tarihi dokusunun korunması bakımından, hiç olmazsa her yıl bir tanesi aslına uygun restore edilecek yok olmaktan kurtarılmalıdır.

6- MANİSA MÜZESİ:

Sultan III. Murat tarafından yaptırılan Manisa Muradiye Külliyesi'nin medresesi 1935 yılında restore edilerek toplanan eserler buraya taşınmıştır. Başlangıçta depo şeklinde olan medrese, 1943 yılında Manisa Müzesi olarak ziyarete açılmıştır. Manisa Arkeolojik Müzesi, arkeoloji ve etnografya eserleri olmak üzere iki bölüm halindedir. Arkeolojik eserler külliyenin imarethanesinde, etnoğrafik eserler de medrese kısmında teşhir edilmiştir.

Müzede Tunç Çağı ile Bizans Dönemi arasındaki eserler kronolojik bir şekilde teşhir edilmiştir. Bunların yanı sıra Kyble Athena, Aphrodite, genç kız, genç atlet heykelleri, Meryem-İsa Cebrail ve Mikail'in mermer rölyefleri bulunmaktadır. Ayrıca Prehistorik, Arkaik, Klasik, Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenen altın mücevherler, bronz figürler, fildişi saç tokaları gibi küçük buluntular, insan fosil ayak izleri, ölü gömme kültürüne ilişkin örnekler, seramikler, mermer idoller Klozomenai'den getirilen pişmiş topraktan lahitler, Sardes'te 1957 yılında başlayan ve günümüzde de devam eden kazılarda ortaya çıkarılan çeşitli buluntular, sinagog mozaikleri, kitabeler ve mil taşları gibi birçok arkeolojik eser Sart Salonunda sergilenmektedir.

Beylikler dönemi ve Osmanlı dönemi eserlerinin sergilendiği medrese binasında yer

alan müzenin etnografya bölümünde ise, yöre hakkının gelenek, görenek ve yaşam tarzına yönelik çeşitli eşyalardan oluşan giysiler, silahlar, saray ve tekke eşyaları, çini sanatımızdan çeşitli örnekler ve oyma ve fildişi kakmalarla süslü hakiki hündekari tekniği ile yapılmış Ulu Camii minber kapısı gibi birçok eser bulur.

7- MANİSA KENTİNİN TURİZM AKTİVİTELERİ ve TARİHİ TURİZM:

Manisa kentinde turizm “tarihi turizm” ağırlıklıdır. Şehir turizmi açısından pek gelişmiş değildir. Kent merkezine bağlı olarak şehir merkezi dışında yapılabilecek turizm aktiviteleri dağ turizmidir. Kent merkezinin hemen güneyinde yer alan Sipil Dağı, Jeomorfolojik özellikleriyle dağcılık ve trekking için uygun bir alan oluşturmuştur.1996 yılında milli park ilan edilmesiyle önemli ölçüde korunabilmiştir. Kanyon vadiler dolun gölleri, lapyalar ve Mağaraların bulunduğu, flora ve hayvan varlığı açısından zengin olan Sipil Dağı'nın arkeolojik ve mitolojik özellikleri bulunmaktadır.

“Tarihi turizm” açısından zengin olan Manisa Kenti; alışveriş, eğlence merkezleri bakımından gelişmiş olmadığı için “Şehir Turizm” açısından pek fazla geliştiği söylenemez. Manisa’da 2013 yılında 473. kez kutlanan geleneksel Manisa Mesir Şenlikleri de yaşatılan geleneklerden olması, özellikle mesir saçma töreninin ilginç bir görüntü oluşturması bakımından yerli ve yabancı turistler tarafından yoğun ilgi görmektedir.

Manisa kenti kendi tarihi değerini yansıtan Cumhuriyet dönemi anıtlarıyla süslenmiştir. Bunlardan biri kentin Sultan Meydanında Yavuz Selim’in eşi Kanuni Sultan Süleyman’ın annesi Hafsa Sultan’ın hastaları için hazırlandığı ilaçla (Mesir Macunu) iyileştiren (Musa Merkez Muslihiddin) Merkez Efendinin oturan heykelidir, dönerek adeta kenti seyretmektedir. Kuvay-i Milliye Anıtı; Kentin İzmir çıkışında yunan ordusunun kenti terk ettiği yol üzerinde Prof. Dr.Tankut Üktem’in yaptığı 65 m. Yüksekliği ile Türkiye’nin birinci, dünyanın üçüncü yüksek anıtı olarak bir efe ve modern bir genç kıızı göstermektedir.

Beş Şehzade Heykeli; kentin batısında, eğitimini kentte tamamlayan ve padişahlığa yükselen beş şehzadeyi göstermektedir.

Manisa Tarzanı Heykeli; Kerküklü Türklerden Ahmet Bedevi, Kurtuluş savaşına katılmış Manisa için mücadele veren ve doğa aşığı bir insan olarak bilinir. Manisa Yunanlılar tarafından enkaz kaldırma çalışmalarında katılmış, kentin ağaçlandırılmasına büyük katkı büyük katkı sağlamıştır. Heykeli Fatih Parkındadır.

Kybela Kaya Kabartması; Manisa dağının kuzey eteğinde kente 6 km. uzaklıkta, Akpınar mevkiindedir. Bereket tanrıçası Keybele’ye ait M.Ö. 13.yüzyıla tarihlenen kaya kabarmasıdır.

Niobe (Ağlayan Kaya); şehrin güneyinde yükselen Sipil Dağının eteğinde Çaybaşı mevkiinde bulunur. Mitolojik bir öyküye sahip Niobe. Lydia kralı Tantolos’un kızı, Thebai kralı Amphion’un ise karısıdır. Mitolojiye göre Çocukları katledilen kadın üzüntüsünden taşa dönüşmüş, göz çukuru şeklindeki girintilerden yakın zaman kadar sızan su damlaları, Niobe’nin gözyaşları olarak yorumlanır. Kadın başı şeklinde görünen bu kaya Manisa’da çok ziyaret edilen yerlerden biridir.

Ayn-ı Ali Kahvesi;Ayni Ali Kahvesi, bütün Türkiye’de nargile tiryakilerinin tanıdığı mekândır. Ayni Ali Camii bitişiğinde 140 yıllık bir geçmişe sahiptir. Kış geceleri İzmir DevletTürk Tasavvuf Müziği Korosu’nun tasavvuf müziği konseri verdiği kahve, ithal etil ettiği elma, çilek, vanilya, çikolata aromalı tütünlerin kullanıldığı nargilelerle meşhur Sipil Dağı’nun otlarıyla yapılan, şeker yerine balın kullanıldığı Sultan Çayı da buraya özgü. Bu mekânın, kentin turizminde asıl ilgi çeken başka bir yönü de tarihi yapının otantik olarak dekor edilerek hizmete açılmış olmasıdır. Meydanda Ayn-ı Ali Türbesi var.

Manisa kentinde asıl turizm çeşidi “tarihi turizm” dir. Tarihi kaynakların turizm amaçlı kullanımdan kaynaklanan turistik faaliyete tarihi turizm denir. Tarihi kaynaklar bir

kentte, yalnız başına bir çekicilik alanı olarak ortaya çıkabilir. Tarihi dokusu korunarak gelen şehir ve kasabalar daha cazip turistik çekim alanlarıdır. Ancak tarihi dokunun bu şekilde bozulmadığı yerler, uzun yıllar koruma bilincinin bulunduğu ülkelerde gözlenebilir. Manisa'nın geleneksel mimarisinin ve kenti oluşturan ev, yol, meydan, mabet, ağaç ve buna benzer tarihi dokusuna toplu halde rastlamak mümkün değildir. Fakat bugünde tarihi yapıların yoğun olarak bulunduğu Adakale, İshakçelebi, Saruhan, Utku, Mimar Sinan, İbrahimçelebi, Tunca ve Dere mahalleleri anıtsal yapılarla tarihi görünümünün kısmen hissedildiği mahalledir. Bu mahalleler Manisa'nın "tarihi şehir" kimliğini kazanmasında önemli mekânlardır. Manisa'da "tarihi turistik çekicilik" en önemli çekicilik unsurudur. Bazı tarihi yapılar, yoğun şehirleşmeye maruz kalmış, tarihi dokunun tamamen bozulmuş olduğu alanlarda, izole kalmış yerlerdir. Bu yerlerde eski yapılar ne kadar yoğun ise, o alanın tarihsel görünümü de o kadar güçlü ve coğrafi mekân çekiciliği de o kadar yüksektir. Mani-

sa'da külliye şeklinde inşa edilen dini ve sosyal yapılar yanında ticari yapılar, tarihi çekiciliği oluşturan önemli anıtsal yapılardır.

Kentte son 12 yılda gelen yerli ve yabancı yıllık toplam ziyaretçi sayısı 148.886'dan 345.492'ye kadar yükselmişti (Tablo 1). Bu sayının ortalama 2/3'ü yerli, 1/3 ise yabancı turistlerden oluşur. Kenti ziyaret eden turistlerin büyük bir kısmı "tarihi turizm" amaçlı gelmektedirler. Turizmde ziyaretçi sayısının artırılması, koruma ve kullanım ilkelerine içtenlik kazandırmakla mümkündür. Manisa kenti tarihteki siyasi fonksiyonundan kaynaklanan "Şehzadeler şehri" olma özelliğini de kullanarak tarihi turizme açılması gereken, en önemli Anadolu kentlerinden biridir. Manisa Ege Bölgesine yapılan kültür turizm turlarına, "tarihi turizm" adı altında dâhil edilmelidir. Manisa merkezde iki önemli turistik otel bulunmaktadır. Bu oteller 240 yatak kapasiteli Anemon Inn Otel ve 168 yatak kapasiteli Büyük Saruhan Otel'dir.

Tablo 1: Manisa ili 2000 – 2012 yılları arasında yerli yabancı ve toplam turist sayısı.

Yıllar	Gelen Turist Sayısı (Yerli+Yabancı)
2000	148.886
2001	158.838
2002	149.633
2003	118.293
2004	207.656
2005	190.917
2006	215.168
2007	247.083
2008	234.085
2009	260.171
2010	291.683
2011	311.324
2012	345.492

Kaynak: İl Kültür Turizm Müdürlüğü.

8- SONUÇ ve ÖNERİLER

Manisa kenti Saruhanoğulları'nın başkenti olması ve Osmanlılar döneminde de şehzadelerin yetiştiği yer (şehzadeler şehri) olması sebebiyle, Türk-İslam eserler bakımından Ege Bölgesi'nin en zengin kentidir. Manisa kenti birçok beşeri ve doğal afet geçirmiş olmasına ve yanlış kentleşme politikalarına rağmen, günümüze ulaşabilen tarihi yapı sayısı, Manisa'ya "tarihi şehir" ismi verebilecek kadar yaygındır. Bu bakımdan Manisa'nın tanıtımında "Tarihi Turizm" idaresi vurgulanmalıdır. Manisa'nın Türk-İslam eserleri açısından varlığı, şehir planı üzerinde, görsel açıdan coğrafyanın dağılımı ilkesi kullanılarak ortaya konulmuştur.

Tarihi kaynaklar bir kentte, yalnız başına bir çekicilik alanı olarak ortaya çıkabilir. Tarihi dokusu korunarak gelen tarihi şehir ve kasabalar daha cazip turistik çekim alanlarıdır. Ancak tarihi dokunun bu şekilde bozulmadığı yerler, uzun yıllar koruma bilincinin bulunduğu ülkelerde gözlenebilir. Manisa'nın geleneksel mimarisinin ve kent oluşturan ev, yol, meydan, mabet, ağaç ve buna benzer tarihi dokusuna toplu halde rastlamak mümkün değildir. Fakat bugünde tarihi yapıların yoğun olarak bulunduğu Adakele, İshakçelebi, Saruhan, Utku, Mimar Sinan, İbrahimçelebi, Tunca ve Dere mahalleleri anıtsal yapılarla tarihi görünümünün kısmen hissedildiği mahallelerdir. Bu mahalleler Manisa'nın "tarihi turistik" kimliğini kazanmasında önemli mekânlardır. Manisa'da "tarihi turistik çekicilik" en önemli çekicilik unsurudur. Bazı tarihi yapılar, yoğun şehirleşmeye maruz kalmış, tarihi dokunun tamamen bozulmuş olduğu alanlarda, izole kalmış yerlerdir. Bu yerlerde eski yapılar ne kadar yoğun ise, o alanın tarihsel görünümü de okadar güçlü ve coğrafi mekân çekiciliği de o kadar yüksektir. Manisa'da külliye şeklinde inşa edilen dini ve sosyal yapıların yanında ticari yapılar, tarihi çekiciliği oluşturan önemli anıtsal yapılardır.

Tarihi turizmaçısından mevcut tarihi yapıları korumak ve fonksiyonuna uygun ola-

rak kullanmak, sürdürülebilir tarihi turizmin en önemli unsurlarıdır. Koruma denince kuşkusuz, müzeye koyar gibi koruma anlaşılmaz. Koruma dokunmama veya dokundurumama demek değildir. Zira böyle bir koruma anlayışının neticesi, pek çok örneğini gördüğümüz yapılarda olduğu gibi, bir terk edilmişlik ve yıkımdır. Manisa'da bütün bir koruma tavrı geliştiremediği için tarihi mekânın strüktürü muhafaza edilmemiştir. Ancak tek tek tarihi eserlerin veya sivil mimarinin korunması kısmen gerçekleştirilebilmiştir. Bu da kuşkusuz saygı duyulacak bir davranıştır. Fakat Manisa'da yok tehlikesiyle yüz yüze olan birçok metruk yapı bulunmasına rağmen bu yapılardan hiçbirini yenileme programına bile alınmamış olmasa her yıl birkaç tanesi aslına uygun restore edilerek yok olmaktan kurtarılmalıdır.

Manisa'da mevcut tarihi yapılara bakarak, olması gereken tarihi doku büyük ölçüde kaybolmuştur. Mevcut eserlerin oluşturduğu tarihi görünümün muhafazası açısından sit alanı ilan edilerek mahallelerde, hiç olmazsa bundan sonra tam bir koruma sağlanmalıdır.

Manisa Merkezinde bulunan orta öğretim seviyesindeki okullarda "Kültürel Turizm" adı altında taşınmaz kültürel varlıklarımızın tanıtımı ve koruma bilincinin geliştirilmesi için okullarda seçmeli bir ders okutulabilir. Bugün metruk durumda olan tarihi yapıların restorasyonları yapılması durumunda şehrin tarihi görünümüne önemli katkı sağlayacak birçok tarihi yapı bulunmaktadır. Bu yapılar: Seyit Hoca Tekkesi, Çukur Hamamı, KabakTekkesi, AğaHamamı, Rum Mehmet Paşa Bedesteni, Revak Sultan Türbesi, Vakvak Tekkesi ve Ahmet Dede Türbesi bu yapıların başlıcalarıdır.

Tur programlarında Manisa Müzesini ziyaretten sonra görülebilecek belli başlı tarihi yapılar "Ulu Camii, Muradiye Camii ve Külliyesi, Sinan Bey Medresesi, Mevlevihane, Ayni Ali Camii, Sultan Camii ve Türbesi" dir. Manisa kentinde bulunan tarihi yapılar yarım günlük bir zaman süresi içerisinde gezilebilir. Tur programları İzmir'den günübirlik yapılabilir. Ayrıca Manisa'da kültür turizmi açısın-

dan önemli bir cazibe merkezi olan “Sardis” ören yerine yapılan tur programlarına, Manisa kent merkezinde bulunan tarihi yapılarda dâhil edilebilir.

Dış turizme yönelik ülkemizin tanıtılmasında, tarihi turizm ibaresinin kullanılması diğer turizm türlerine oranla daha etkili bir tanıtım sağlayacaktır. İç turizm yönelik tarihi turizm tanıtımı ise ülke insanının tarihi ve kültürü açısından daha çok bilinçlenmesine olanak sağlayacaktır. Ülkemizde yaz aylarında kıyı turizmine bağlı olarak aşırı bir yoğunluk yaşanmaktadır. Turizmin yılın tüm aylarına yaymak için bahar ve kış aylarında tarihi turizm teşvik edilebilir.

Kaynakça

B. DARKOT, M.TUNCEL, Ege Bölgesi Coğrafyası, Edebiyat Fak. Basımevi İstanbul 1995,s.42

B. DARKOT “Manisa”Mad.İ. A, VII, s.289.

F. M. EMECE, XVI. Asırda Manisa Kazası Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, 1989,s.15.

A. M. MANSEL, Ege ve Yunan Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1995,s.466.

O. AKAIŞ, Manisa Tarihi, 1983,s.104

Strabon, Coğrafya Kitap XII. Bölüm VI,
A.PekmenTerc. İst. 1972, s.81

F.M. EMECE, XVI. Asırda Manisa Kazası, s.16

W. M. RAMSEY, Anadolu Beylikleri, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1988, s.84

F.M. EMECEN, “XVI. Asırda Manisa Kazası”,s.27

H. ACUN, Manisa’da Türk devri yapılarını Türk Tarih Kurumu Yayını,1999, s.12

S. GÜLSÜN, U.M. DOĞAN. “Tarihsel kent gelişimi açısından Manisa”, Manisa’ya Bakış. Sayı 2,2004, s.11.